

KS. KRZYSZTOF KOŚCIELNIAK

CHRZEŚCIJAŃSKIE WPŁYWY NA MUZULMAŃSKĄ ANTROPOLOGIĘ WE WCZESNYM ŚREDNIOWIECZU NA PRZYKŁADZIE WYBRANYCH TRADYCJI

Tajemnica wcielenia, która ukazuje wyjątkową bliskość Boga do człowieka, jest fundamentalną prawdą chrześcijaństwa. Fenomen ten obcy jest islamowi, który silnie podkreśla transcendencję Stwórcy. Jednak na skutek akulturacji VII–IX wieku¹ do wypowiedzi przypisywanych Mahometowi w wyniku oddziaływania chrześcijaństwa dostały się myśli, podkreślające bliskość Boga wobec człowieka (choć nie nawiązujące wprost do idei wcielenia). Jako przykład warto przytoczyć hadis *Tawhīd*, 9² ze zbioru Al-Buḥārīego:

قال النبي:
«يقول الله تعالى:
أنا عند ظنِّ عدي بي،
وأنا معه إذا ذكرني،
فإن ذكرني في نفسه،
ذكرته في نفسي،
وإن ذكرني في ملأ،

Prorok³ powiedział:
„Bóg⁴ Najwyższy mówi:
«Ja przebywam przy moim słudze⁵,
i Ja jestem z nim, kiedy Mnie wspomina,
Gdy on wspomina Mnie w swym sercu (duszy),
Ja [również] myślę o nim w swoim sercu.
Jeśli wspomni Mnie wśród zebranych⁶,

¹ Szerzej na temat tej akulturacji zob.: K. Kościelniak, *Dynamizm akulturacji muzułmańsko-chrześcijańskiej w pierwszych wiekach islamu na Bliskim Wschodzie*, [w:] „Saeculum Christianum” 9(2001), s. 1–19; tenże, *Akulturacja muzułmańska i arabizacja chrześcijan. Kultura i religia na Bliskim Wschodzie w pierwszych wiekach islamu według Ibn Haldūna (1332–1406)*, [w:] „Analecta Cracoviensia” 32(2000), s. 289–306; tenże, *Tradycja muzułmańska na tle akulturacji chrześcijańsko-islamskiej od VII do X wieku. Geneza, historia i znaczenie za-począżeń nowotestamentowych w hadisach*, Kraków 2001.

² Tekst arabski za: *Introduction au hadith*, M. Farina, E. Renaud (ed.), *Etudes Arabes – Dossiers*, Pontificio Istituto di Studi Arabi e d’Islamistica 90, Roma 1996, s. 145.

³ Zasadniczo opuszcza się w niniejszych tłumaczeniach powtarzający się z pewną regularnością zwrot *صلى الله عليه وسلم* („Niech pokój będzie z nim”), który pojawia się niemal zawsze w formie skróconej po wymienianiu imienia Mahometa lub zwrotu „posłaniec Boga”.

⁴ Przy pisowni słowa „Bóg” w tłumaczeniu, a także w tekście arabskim opuszczam stosowane często przez muzułmanów Jego określenie „Wszchemocny i Wspaniały”.

⁵ *ظن* oznacza: opinię, myśl, ideę, pogląd, wiarę, przypuszczenie. Por.: K. Wehr, *A Dictionary of Modern Written Arabic*, Beirut 1980, s. 583; D. Reig, *Dictionnaire arabe-français, français-arabe*, Paris 1983, s. 3417–3418. *أنا عند ظنِّ عدي بي* – Możliwy wariant dosłownego tłumaczenia: „Ja [jestem] przy wierze mojego sługi we Mnie”. Analogie biblijne do wierności ze strony Boga wobec człowieka np. Ne 9, 33; Ps 25, 10; 57, 4; 85, 11; 89, 9.

⁶ *ملأ* – „publicznie”, por. K. Wehr, *A Dictionary of Modern Written Arabic...*, s. 919. Analogia biblijna: Mt 10, 32.

ذَكَرْتَهُ فِي مَلَأِ خَيْرِ مَنْهُمْ،
وإن تَقَرَّبَ إليَّ بِشِيرٍ،
تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ ذِرْعًا،
وإن تَقَرَّبَ إليَّ ذِرْعًا،
تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ بِأَعْيُنٍ،
وإن أتَانِي بِمِشْيٍ،
إِتْبَيْتَهُ هَرُولَةً».

i Ja wspomnę go pośród najlepszych z nich.
I jeśli zbliży się do Mnie o piędź⁷,
Ja zbliżę się do niego o łokieć⁸.
I jeśli zbliży się do Mnie o łokieć,
Ja zbliżę się do niego o długość wyciągniętych ramion⁹.
Jeśli [zdecyduje się] przyjść do Mnie pieszo¹⁰,
Ja przybędę do niego biegiem¹¹”.

Hadisy, będące kośćcem sunny w II wieku hidżry (VIII wiek po Chr.) zostały postawione niemal na tym samym poziomie ważności co Koran. Zatem treści chrześcijańskie, które przedostały się do tradycji islamskiej zaczęły, automatycznie wzbogacać antropologię muzułmańską. Jednym z najpiękniejszych tego rodzaju tekstów jest hadis ze zbioru Al-Buḥārīego (*Riqāq*, 38)¹¹:

قال رسول الله:
«إن الله – قال:
من عادى لي ولياً،
فقد آذنته بالحرب،
وما تقرب إلي عبدي بشيء أحب
بشيء أحب
إلي مما افترضت عليه،
وما يزال عبدي يتقرب إلي با لنوافل
حتى أحبه،
فإذا أحببته،
كنت سمعه الذي يسمع به،
وبصره الذي يبصر به،
ويده التي يبطن بها،

Posłaniec Boga powiedział:
„Zaprawdę Bóg powiedział:
«Kto okaże wrogość wobec mego sługi,
temu wypowiedziałem wojnę¹².
Jeśli mój sługa zbliżyłby się do Mnie
z czymś, co jest Mi bardziej drogie
niż to, co bym mu zarzucił¹³,
i jeśli nadal przychodziłby do Mnie z oddaniem¹⁴,
od razu bym go pokochał.
Jeślibym go pokochał,
to stałbym się jego uchem, dzięki któremu słyszy,
byłbym jego wzrokiem, dzięki któremu widzi,
stałbym się jego ręką, którą atakuje¹⁵,

⁷ بِشِيرٍ – „na piędź”; por. J. D a n e c k i, J. K o z ł o w s k a, *Słownik arabsko-polski*, Warszawa 1996, s. 440 – albo odrobinę, na kawałek; por. K. W e h r, *A Dictionay of Modern Written Arabic...*, s. 451–452.

⁸ ذِرْعًا – łokieć, jako miara długości (różny w poszczególnych krajach arabskich; np. 0, 68 m; 0, 58 m; 0, 665 m; 0, 656 m; 0, 75 m; 0, 80 m) lub ramię. Por. K. W e h r, *A Dictionay of Modern Written Arabic...*, s. 309.

عَا – oznacza cztery razy długość łokcia (ok. 3 m) lub długość wyciągniętych ramion. Por. K. W e h r, *A Dictionay of Modern Written Arabic...*, s. 82. Można by zatem ten fragment w naszych realiach tłumaczyć obrazowo tworząc powiedzenie: *jeśli przybliżysz się do Boga o centymetr, to On przybliży się do ciebie o metr*.

⁹ Przykład analogii biblijnej do tego wersu: 2 P 3, 9.

¹⁰ بِمِشْيٍ – wskazuje na zwykły chód.

¹¹ Tekst arabski: *Introduction au hadīth*, M. F a r i n a, E. R e n a u d (ed.)..., s. 146.

¹² أَدَى – „wypowiadać”, „ogłaszać”, „zapowiadać”, „przedsięwziąć”. Por.: K. W e h r, *A Dictionay of Modern Written Arabic...*, s. 11; D. R e i g, *Dictionnaire arabe-français, français-arabe...*, s. 62.

¹³ Ewentualnie inne tłumaczenie عليه مما افترضت عليه: „niż to, co bym mu przypisywał”.

¹⁴ با لنوافل – odnosi się do wykonywania danego dzieła „z unieżeniem”, „z oddaniem”; w tekście występuje forma liczby mnogiej od نافلة por.: K. W e h r, *A Dictionay of Modern Written Arabic...*, s. 988; D. R e i g, *Dictionnaire arabe-français, français-arabe...*, s. 5502.

¹⁵ بِطِشٍ – „wziąć przemocą”; „napadać”, „runąć na kogoś, coś”, „atakować z wściekłością [furia]”, „nacierać na kogoś”, „napastować kogoś”, „nacierać na kogoś”. Por. D. R e i g, *Dictionnaire arabe-français, français-arabe...*, s. 491; K. W e h r, *A Dictionay of Modern Written Arabic...*, s. 63; G. K t r o t k o f f, *Langenscheidts Taschenwörterbuch der arabischen und deutschen Sprache*, Berlin–München 1994, s. 74; J. D a n e c k i, J. K o z ł o w s k a, *Słownik arabsko-polski...*, s. 141.

ورجله التي يمشي بها،
 وإن سألني لأعطينه،
 ولنن استعاذ نبي لأعذنه،
 وما ترددت عن شيء أنا فاعله،
 ترددت عن نفس عبدي المؤمن،
 يكره الموت،
 وأنا أكره مساءته».

i jego nogą, dzięki której chodzi.
 O cokolwiek by Mnie prosił, to by otrzymał¹⁶.
 Jeśli szukałby schronienia u Mnie, znajdzie je¹⁷.
 Nie zawahałem się nad niczym, co uczyniłem,
 tak jak waham się nad duszą mego sługi wiernego,
 który nienawidzi śmierci,
 a Ja nienawidzę wodzić go na pokuszenie¹⁸».

Według Koranu człowiek zajmuje najwyższe miejsce pośród wszystkich stworzeń. Prawdę tę rozwijano progresywnie również we wczesnośredniowiecznym islamie, o czym świadczą hadisy, wykorzystujące m.in. myśl chrześcijańską. Obrazuje to hadis odnotowany u At-Tirmidźiego (*Tafsīr*, 3) i Ibn Arabiego (*Miškāt ...*, 52)¹⁹:

عن النبي - قال:
 «لما خلق الله الأرض جعلت تميد،
 فخلق الجبال،
 فعاد بها عليها فاستقرت،
 فعجبت الملائكة من شدة الجبال،
 قالوا: يا رب، هل من خلقك شيء
 أشد من الجبال؟
 قال: نعم، الحديد،
 قالوا: يا رب، فهل من خلقك شيء
 أشد من الحديد؟
 قال: نعم، النار،
 قالوا: يا رب، فهل من خلقك شيء
 أشد من النار؟
 قال: نعم، الماء،
 قالوا: يا رب، فهل من خلقك شيء
 أشد من الماء؟
 قال: نعم، الريح،
 قالوا: يا رب، فهل من خلقك شيء
 أشد من الريح؟
 قال: نعم، ابن آدم،

„Według Proroka, który powiedział:
 «Kiedy Bóg stworzył ziemię, zaczęła drzeć,
 i stworzył On góry,
 i przyniósł je na nią, i uspokoiła się.
 Spodobała się aniołom potęża²⁰ gór.
 Zapytali²¹: – Panie, czy wśród Twego stworzenia jest coś
 silniejszego od gór, co stworzyłeś?
 Odpowiedział: – Tak, żelazo.
 Zapytali: – Panie, czy wśród Twego stworzenia jest coś sil-
 niejszego od żelaza, co stworzyłeś?
 Odpowiedział: – Tak, ogień.
 Zapytali: – Panie, czy wśród Twego stworzenia jest coś sil-
 niejszego od ognia, co stworzyłeś?
 Odpowiedział: – Tak, woda.
 Zapytali: – Panie, czy wśród Twego stworzenia jest coś sil-
 niejszego od wody, co stworzyłeś?
 Odpowiedział: – Tak, wiatr.
 Zapytali: – Panie, czy wśród Twego stworzenia jest coś sil-
 niejszego od wiatru, co stworzyłeś?
 Odpowiedział: – Tak, syn Adama²²».

¹⁶ Dosłownie *عطينه* „o cokolwiek by Mnie poprosił, to dałbym mu to”. *عطينه* jest formą trybu *energicus*.

Analogie biblijne do tego wersu: „O cokolwiek prosić Mnie będziecie w imię moje, Ja to spełnię; Mt 7, 8: „każdy, kto prosi, otrzymuje”; Mk 11, 24: „o co w modlitwie prosicie, stanie się wam”; Łk 11, 9 „proście, a będzie wam dane”.

¹⁷ Analogia biblijna do tego wersu: Ps 9, 10; 14, 6; 37, 40.

¹⁸ Analogie biblijne do tego wersu: Mt 6, 13; 26, 41; Mk 14, 38; Łk 11, 4; Jk 1, 13.

¹⁹ Tekst arabski: EAD, 149–150.

²⁰ *شدة الجبال* można by tłumaczyć też „siła gór”, „moc gór”. Kluczowe jest tutaj słowo *شدة*, które oznacza: „siłę”, „moc”, „natężenie”, „intensywność”, „surowość”, „powagę”, „srogość”, „rygoryzm”. Por.: J. D a n e c k i, J. K o z ł o w s k a, *Słownik arabsko-polski...*, s. 444; D. R e i g, *Dictionnaire arabe-français, français-arabe...*, s. 2827; K. W e h r, *A Dictionay of Modern Written Arabic...*, s. 460.

²¹ *قالوا* *قال* dosłownie „powiedzieli”, „powiedział” tłumaczy się tutaj odpowiednio „zapytali”, „odpowiedział”.

²² *ابن آدم* – „syn Adama” jest synonimem każdego człowieka. To określenie podkreśla zależność człowieka od Boga, od którego wszystko pochodzi; wyrażenie „syn Adama” na określenie człowieka jest wskaźnikiem na zależność ludzi od Stwórcy. Ponadto islam, który nie uznaje bóstwa Chrystusa, podkreśla z naciskiem, że „Jezus jest u Boga jak Adam” (Koran, III, 59). Adam uchodzi w Koranie za prototyp wszystkich ludzi, których teologiczna myśl muzułmańska określa „dziećmi Adama”.

تصدق بصدق يمينه، يخفيها
من شماله»

Daje się jałmużnę prawą ręką, a chowa się lewą²³.

Pośród zebranych przez tradycjonistów w IX wieku hadisów są i takie, które zawierają echa przypowieści o talentach. W obrazie rozliczanego człowieka widać wyraźnie, że antropologia islamu przejęła od chrześcijan piękną ideę o odpowiedzialności człowieka za posiadane dobra duchowe i materialne. W myśl hadisu przekazanego nam przez At-Tirmidiego (*Sifat al-qiyāma wa r-raqā'iq wa-l-wara'*, 7) i Ibn Arabiego (*Miškāt ...*, 66)²⁴ każdy człowiek jest odpowiedzialny za pomnażanie dóbr, które będą służyć następnym pokoleniom:

«يُجاءُ بابنِ آدمَ يومَ القيامةِ
كأنه بذخٌ» فيوقف بين يدي الله
فيقول الله: أعطيتك وحوالتك وأنعمتُ
عليك فماذا صنعت فيقول:
جمعتُه وثمرته وتركتُه أكثرُ
ما كان فأرجعني فيقول: أرني ما قدمتُ
فيقول: ربِّ جمعتُه وثمرته وتركتُه
أكثرُ ما كان فأرجعني أتيتك به
فإذا عبدٌ لم يقدم خيراً فيمضى به».

„Syn Adama zostanie przyprowadzony w Dniu Sądu i zostanie postawiony jakby w chwale²⁵, i stanie przed obliczem Boga, a Bóg powie: «Dawałem ci [tyle] dobra, obdarowywałem ciebie i obdarzałem cię łaską. A ty co uczyniłeś?» Odpowie [człowiek]: «Zebrałem to i sprawiłem, że wydało owoce, i zostawiłem dużo więcej niż przedtem, więc pozwól mi powrócić [na ziemię]». [Bóg] powie: «Pokaż Mi, co przyniosłeś». Odpowie: «Panie, zebrałem i sprawiłem, że wydało owoce, i zostawiłem w większej ilości niż było, więc pozwól mi powrócić [na ziemię], a przyniosę Ci to [wszystko]». I jeśli [ten] sługa nie przedstawi [tego] dobra, zostanie wtrącony do piekła²⁶.

Myśl muzułmańska nie pojmuje osoby ludzkiej jako stworzonej na obraz i podobieństwo Boga, ponieważ oznaczałoby to dla niej pomieszanie ze sobą porządku ludzkiego z porządkiem boskim. Bóg nie jest do nikogo ani do niczego podobny – tak parafrazując można przedstawić jeden z głównych postulatów antropologii islamskiej²⁷. W podstawowym źródle islamu – Koranie, mimo wielu fragmentów mówiących o stworzeniu człowieka²⁸, nie znajduje się ani jedna wzmian-

²³ Analogia biblijna: Mt 6, 3–4: „Kiedy zaś ty dajesz jałmużnę, niech nie wie lewa twoja ręka, co czyni prawa (...)”.

²⁴ Tekst arabski: *Introduction au hadith*, M. F a r i n a, E. R e n a u d (ed.)..., s. 154.

²⁵ Dosłownie بذخ oznacza: „splendor”, „przepych”, „wystawność”, „okazałość”, „zbytek”; por. D. R e i g, *Dictionnaire arabe-français, français-arabe...*

²⁶ Hadis ten zawiera zasadniczy sens nauki Jezusa o niewykorzystanych dobrach, którymi Bóg obdarza każdego człowieka. Utwór ten posiada wyraźne analogie biblijne do przypowieści o talentach Mt 25, 14–30 (szczególnie wersy 29–30: „Każdemu bowiem, kto ma, będzie dodane, tak że nadmiar mieć będzie. Temu zaś, kto nie ma, zabiorą nawet to, co ma. A sługę nieużytecznego wyrzucicie na zewnątrz – w ciemności! Tam będzie płacz i zgrzytanie zębów”); Łk 19, 11–27.

²⁷ Por. S. B a l i ć, *Człowiek. Islam*, [w:] A.Th. K h o u r y (red.), *Leksykon podstawowych pojęć religijnych. Judaizm – chrześcijaństwo – islam*, Warszawa 1998, s. 150–151; M. i U. T w o r u s c h k a, *Islam. Mały słownik*, Warszawa 1995, s. 13.

²⁸ Por. np. II, 21.54; IV,1; V, 18; VI, 2.94.98; VII, 11.29.181.189; XI, 51.119; XVI, 70.78; XVII, 51; XVIII, 48; XIX, 9.67; XX, 72; XXI, 104; XXII, 5; XXIII, 12.78–79.115; XXV, 54; XXVI, 77–78.184; XXVII, 64; XIX, 19; XXX, 11.21.27.40.54; XXXI, 28; XXXVI, 22.79; XXXVII, 96; XXXIX, 6; XLI, 15.21; XLIII, 27.87; XLV, 4; L, 16; LI, 56; LV, 3; LVI, 57;

ka o podobieństwie człowieka do Stwórcy. Koran wspomina jedynie o harmonijnym i pięknym ukształtowaniu człowieka (XL, 64; LXIV, 3; XCV, 4). Jednak wczesnośredniowieczny islam nie był w tej materii konsekwentny. W hadisie ze zbioru al-Muslima (*Birr*, 115; *Ganna*, 28)²⁹ czytamy:

«إن الله خلق الإنسان على صورته» „Zaprawdę Bóg stworzył człowieka na swój obraz”.

Inna wersja (*Birr*, 115)³⁰ głosi:

«إذا قاتل أحدكم أخاه فليجتنب الوجه» „Jeśli ktoś spośród was zwalcza swego brata, niech unika uderzenia go w twarz,
فإن الله خلق آدم على صورته» „ponieważ Bóg stworzył człowieka na swój obraz”.

Powyższe teksty są wyraźnym zapożyczeniem biblijnym z m.in. Rdz 1, 27 („Stworzył więc Bóg człowieka na swój obraz”). Wydaje się, że islam w pierwszym wieku hidżry nie mógł sobie pozwolić na akomodację takiej myśli. Szczególnie w okresie, kiedy Mahomet głosił swoje przesłanie Arabom, mówienie o podobieństwie człowieka do Boga mogło automatycznie budzić u słuchaczy pewne skojarzenia z przedmuzułmańskimi wierzeniami politeistycznymi, mogło rodzić odniesienia do staroarabskiego panteonu przepełnionego bogami i boginiami zawierającymi mityczne małżeństwa. Dwieście – trzysta lat później idea stworzenia człowieka na podobieństwo Boga była już łatwiejsza do zaakceptowania. Najprawdopodobniej tradycjoniści włączający tę myśl do zbiorów hadisów nie widzieli już w tym zagrożenia dla ekspansywnie rozwijającego się islamu. Idee chrześcijańskie – z pewnymi zastrzeżeniami – uznawano za pochodzące od religii monoteistycznej. Wydaje się, że autorytety muzułmańskie musiały spotykać niektóre interpretacje chrześcijańskie związane z teologią człowieka stworzonego na obraz Boga. Zresztą na Bliskim Wschodzie w starożytności obraz oznaczał coś więcej niż jedynie zewnętrzne podobieństwo do danego człowieka czy bóstwa. Termin „obraz” oznaczał reprezentanta konkretnej osoby. Dla chrześcijan zawsze było jasne, że człowiek nie jest równy Stwórcy. W ciągu wieków ideę człowieka stworzonego na obraz Boga wyjaśniano m.in. tym, że ludzie wzorem Boga są zdolni do myślenia, mówienia, działania i osądzania swych czynów, czyli posiadają jak Stwórca cechy osobowe. Zatem ludzkie podobieństwo do Boga nie oznaczało identyczności natury człowieka z naturą Boga³¹.

LXIV, 2; LXVII, 14.23–24; LXX, 39; LXXI, 14; LXXIV, 11; LXXV, 38; LXXVI, 28; LXXVIII, 8; LXXIX, 27; LXXX, 18–19; LXXXII, 7; XCV, 4; XCVI, 1–2.

²⁹ Tekst arabski opublikowany w: M. Farina, E. Renaud (ed.), *Introduction au hadith, Etudes Arabes – Dossiers, Pontificio Istitutod i Studi Arabi e d'Islamistica*, Roma 1996, 160.

³⁰ Tekst arabski opublikowany w: M. Farina, E. Renaud (ed.), *Introduction au hadith, Etudes Arabes – Dossiers...*, s. 160.

³¹ Na temat interpretacji idei biblijnej o człowieku stworzonym na obraz Boga zob. szerzej: B. Ockinga, *Die Gottebenbildlichkeit im Alten Ägypten und im Alten Testament*, Wiesbaden 1984; K. Kraemer, *Imago Trinitas: die Gottebenbildlichkeit des Menschen in der Theologie des Thomas von Aquin*, Freiburg 2000; A. G. Hamman, *L'homme, image de Dieu: essai d'une anthropologie chrétienne dans l'Eglise de cinq premiers siècles*, Paris 1987; S. E. Sz y d z i k, *Ad imaginem Dei: die Lehre von der Gottebenbildlichkeit des Menschen bei Ambrosius von Mailand*, Berlin 1961; J. J. Stamm, *Die Gottebenbildlichkeit im Alten Testament*, Zollikon 1959; F. Micheli, *Dieu à l'image de l'homme. Étude de la notion anthropomor-*

* * *

Drugi i trzeci wiek hidżry (ósmy i dziewiąty wiek według chronologii chrześcijańskiej) w historii islamu wiąże się z silną akulturacją muzułmańsko-chrześcijańską. Wpływem chrześcijańskim ulegały różne dziedziny kultury i nauki. Nie ominęły one również szeroko rozumianej antropologii. Niniejsze badania ukazały tylko niektóre elementy chrześcijańskiej wizji człowieka, które przedostały się do tradycji muzułmańskiej. Świadczą one o rozwoju antropologii islamu, korzystającej z różnych źródeł. Właśnie dlatego tradycja muzułmańska pełna jest antropomorficznych wyobrażeń Boga³², co jest tym bardziej ciekawe, że islam pragnie uchodzić za czysty monoteizm daleki od antropomorfizacji.

Do jednych z ciekawszych innowacji tego okresu wypada zaliczyć hadis o człowieku stworzonym na obraz Boga. Ciekawe, że praktyka zapożyczania myśli chrześcijańskich najwidoczniej nie była problemem przynajmniej dla niektórych tradycjonistów islamskich we wczesnym średniowieczu, skoro włączono do hadisów tak wiele elementów biblijnych. Jak się zdaje, w późniejszych wiekach nie powtórzył się tak silny proces akulturacyjny. Więcej, współczesna myśl muzułmańska, aczkolwiek bazująca na sunnie, zazwyczaj omija niektóre jej chrześcijańskie warstwy, albo nadaje im zupełnie inne znaczenie. Na przykład generalnie głosi się w dzisiaj w islamie, że człowiek nie jest stworzony na obraz Boga³³. Zatem elementy chrześcijańskie w hadisach, wzbogaciły sunnę, ale też w jakiejś mierze „skomplikowały” korzystanie z tego źródła myślicielom islamskim w późniejszych wiekach.

phique de Dieu dans l'Ancien Testament, Nèuchâtel 1950; J. F a t i n o, *L'Homme image de Dieu chez Irenee de Lyon*, Paris 1986.

³² Na ten temat zob. świetne dzieło: D. G i m a r e t, *Dieu à l'image de l'homme: les anthropomorphismes de la „sunna” et leur interprétation par les théologiens*, Paris 1997.

³³ Por. S. B a l i ć, *Człowiek. Islam*, [w:] A. T h. K h o u r y (red.), *Leksykon podstawowych pojęć religijnych. Judaizm – chrześcijaństwo – islam*, Warszawa 1998, s. 150–151; M. i U. T w o r u s c h k a, *Islam. Mały słownik*, Warszawa 1995, s. 13.